

Dr. Metin Izeti

FILOZOFIA PERENIALE DHE TRADICIONALIZMI NË EPOKËN MODERNE

“E kaluara dhe ardhmëria e largojnë Zotin prej horizontit tonë
Digji që të dyja me zjarr.
Deri kur do të jesh i ndarë me ato segmente, si kallami?
Përderisa kallami është i ndarë, nuk është i përkushtuar në sekretet
E as që mund të nxjerrë zë si përgjigje për buzët dhe frymën”.

Mevlana Xhelaluddin Rumi

Mendimet dhe idetë e Platonit janë në epiqendër të vlerësimeve dhe sistematikës filozofike të zhvilluar në periudhën pas tij. Ose thënë me gjuhën e Profesor Whitehead-it¹ “Vlerësimi më i përgjithshëm i traditës filozofike evropiane është vetëm një fusnotë e ideve të Platonit”. Mirëpo te vet Platoni si dhe te tradita filozofike kemi dy shtrëngime që përplasen njëra me tjetrën. Platoni dhe filozofia e tij qëndron në mes dhe në të dyja anët e greminës që e ndanë religjionin prej filozofisë. Gjegjësisht ai është vendosur në plasarinë mes fizikës dhe metafizikës. Me termin e metafizikës kam për qëllim atëbotshmërinë që si term themelor i religjionit dhe filozofisë paraqet atë që vërtet është “realitet” dhe atë që vërtet është “e mirë” dhe e cila në asnjë mënyrë nuk do të ketë mundësi të kundërshtohet me rrjedhojën normale të përvojës dhe aftësive njerëzore. Metafizika nuk ka për qëllim vetëm kërkimin e një të mire dhe realiteti të cilat do të jenë të thukëta, do ta kënaqin dhe do të jenë të përsosura për njeriun, por ajo përpiket që edhe ta gjejë atë dhe ta bëjë të kapshëm për vullnetin dhe arsyen e njeriut dhe me këtë të përfitojë atëbotshmërinë e realitetit.

¹ A. N. Whitehead (1861-1947) është një prej filozofëve bashkëkohorë i cili ka kundërshtuar imitimin e verbër të teorisë së Galileut dhe Dekartit në ndarjen e realitetit në kualitete primare dhe sekondare. Një rrugë e tillë, thotë Whiteheadi, ne na çon në shtrembërimin e së vërtetës përmes kategorive racionale. Filozofia e Whitehead-it kërkon njohjen prej brenda dhe bashkimin e njohjes dhe të së njohurës në një entitet. Filozofi musliman Muhammed Ikbali mjaft është ndikuar prej filozofisë së tij. Më gjerë shiko: Russell, Bertrand, *Mudrost Zapada*, Lubjanë 1970, f. 297.

Krahas asaj që në fillim, për shkak të traditës filozofike më të freskët të bartur deri te ne, fillova me Platonin, është më se e vërtetë se “çështja e realitetit (*hakikat*)” dhe “urtia (*hikmet*)” në kërkimin e saj, janë prej problemeve të para religjioze dhe filozofike në fytyrë të tokës.² Po të krahasojmë mënyrat e ndryshme të përkufizimit të realitetit dhe konceptimit të metafizikës gjegjësisht absolutes, do të hasim në dy mënyra themelore të njohjes. E para është ardhja rrotull tij, ndërsa e dyta futja brenda në të. E para varet nga këndvështrimi i zgjedhur dhe simbolet e përdorura, ndërsa e dyta nuk varet nga asnjë këndvështrim dhe nuk mbështetet në simbole të caktuara. Llojin e parë të njohjes e përbëjnë rrymat filozofike dhe izmat e ndryshme të paraqitura në historinë e mendimit filozofik dhe janë më tepër relative, ndërsa të dytin e përbën trashëgimia e gjithëmbarshme metafizike dhe religjioze e njerëzimit e paraqitur në forma të llojllojshme por me qeliza të njëjta. Ajo është një rrjedhshmëri e vazhdueshme dhe e pakrahasueshme gjendjesh ku secila paralajmëron atë që vjen dhe përmban atë që ka ikur. Asnjëra prej tyre nuk fillon dhe nuk mbaron, por ndërthuren me njëra-tjetrën. Ky lloj i njohjes ka për qëllim rrokjen dhe përjetimin e absolutes, është metafizikë e lashtë dhe universale e cila pranon Realitetin Hyjnor si esenciale për ekzistencën, është psikologji e cila në shpirt gjen diçka të ngjashme po bile edhe identike me Realitetin Hyjnor, është etikë e cila njeriut si cak të fundit i paraqet pranimin e një realiteti të vetëm immanent dhe transcendent dhe është e emërtuar si Filozofi Pereniale ose Perennis.³

Ideja e filozofisë pereniale, duke filluar prej kohërave më të lashta, në vete përmban realitetet themelore të shumë përbërjeve religjioze, filozofike dhe shkencore. Filozofi gjerman i shekullit të 17 Leibnizi e ka bërë të njohur shprehjen latine *Philosophia Perennis*, mirëpo ai ka pranuar se nuk është shpikësi i saj por atë e ka gjetur në punimet e teologut të shekullit të 16, Augustinus Steuchus’it (1497-1548)⁴. Filozofia pereniale kryesisht merret si term i cili përcakton një temë permanente të historisë së filozofisë. Ajo është një filozofi e cila vazhdon si realitet prej gjenerate në gjenerate. Për pasojë, në të gjitha epokat e historisë së mendimit hasim në sisteme filozofike ose religjioze të cilat janë të përmendura me këtë ose atë emër por që në esencë kanë pasur ripërtëritjen e Realitetit të njëjtë. Për më

² Çështja e realitetit në aspektin logjik është edhe problem i metodës. Diskutohet se a është i mundshëm realiteti dhe nëse është i mundshëm atëherë sa? Ky diskutim ne na bart prej dogmatizmit në skepticizëm, prej relativizmit në pozitivizëm, në kritikizëm dhe një serë rrymash filozofike. Më vonë të njëjtat probleme në planin epistemologjik na paraqiten edhe si “mundësi dhe vlerë e dijes dhe njohjes”. Një çështje tjetër me rëndësi në nxënien e së vërtetës është edhe burimi dhe mjetet e dijes dhe njohjes. Dija dhe njohja arrihet nëpërmjet arsyes, intelektit, inteligjencës, provës, ndjenjave ose intuitës? Përgjigjet e dhëna në këtë pyetje kanë nxjerrë në pah racionalizmin, intelektualizmin, empirizmin, sensualizmin, intuicizmin etj.

³ Huxley, Aldous, *Veçna Filozofija Philosophia Perennis*, përkth. në serbisht Aleksandar Damićanin, Beograd 2003, f. 5.

⁴ Kahteran, Nevad, *Perenijalna Filozofija (Sophia Perennis)*, Sarajevë, 2002, f. 9.

tepër, ajo është e lidhur ngushtë me Traditën Primordiale dhe Universale të kulturave të ndryshme dhe te të gjitha ato ka pasur përfaqësimin me emër të posaçëm. *Philosophia Perennis, Lex Aeterna, Hagia Sophia, Din el-Hakk, Hikmet el-Ledunijje, Dhamma, Sanatana Dhamma, Theozofia Transcendentale* etj. janë disa nga emërtimet e ndryshme të kësaj tradite të mendimit në kulturat e ndryshme të hapësirës kohore dhe vendore të njeriut.⁵

Tradicionalizmi si bazë e Filozofisë Pereniale

Tradita⁶ në fjalorin e Tradicionalistëve ka përfutur përmasë më të gjerë prej kuptimit të përditshëm të saj. Ata me traditën kanë nënkuptuar mbrojtjen e asaj që ka ekzistuar dhe asaj që është bartur deri te ta. Tradicioni paraqet kontinuitetin e Shpalljes, bartjen e pandërprerë të parimeve kosmologjike dhe shpirtërore, dituritë dhe ligjet që rezultojnë prej religjionit të shpallur në një mënyrë të pandërprerë dhe me laramani etiko-estetike. Ajo nuk lë pas dore asgjë. Diskuton për vendosjen e sistemeve shoqërore, për format e sjelljes dhe bontonit, për artin dhe arkitekturën, për ornamentet dhe veshjen, ndërlidhet me matematikën, fizikën, mjekësinë, psikologjinë po madje edhe astronominë. Pohimi kryesor i tradicionalizmit, gjë që kundërshtohet në masë të madhe me botëkuptimin e mbyllur materialist modern, është se gjërat u kthehen platformave superiore të Qenies dhe në fund Parimeve Esenciale.⁷ Titus Burckhardt (1908-1984) thotë se me tradicionin nënkuptohet rikthimi i përsosurisë së humbur nëpërmjet parimeve dhe vlerave të dashurisë hyjnore (*ashk*) dhe përjetimit të hyjnore.⁸ Për herë të parë Rene Guenoni⁹

⁵ Në lidhje me historikun e termit *Philosophia Perennis* dhe dimensionet e ndryshme të tij shiko: Kahteran, Nevad, *po aty*. f. 48-56.

⁶ Termi traditë rrjedh prej fjalës latine *tradere* që d.t.th. bartje, transferim në tjetrin, dorëzim tjetrit etj. Shiko. Valliere Paul, “*Tradition*”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, XV, 1, Nju Jork, 1987.

⁷ Perryjevu, Whitall, *The Unanimous Tradition: Essays of the Essential Unity of All Religions*, Sri Lankë, 1999, f. 27.

⁸ Burckhardt, Titus, “*Fas’ta An’anevi İlimler*” përkth. Mustafa Tahralı, Kubbealtı Akademisi Mecmuası, viti 8, nr. 2, Stamboll, 1979, f. 31-32.

⁹ Rene Guenon’i (Abdu’l-Vahid Jahja) konsiderohet themelues i shkollës tradicionale dhe është lindur më 15 Nëntor 1886 në Bloise të Francës. Mësimet e para të tij i ka pasur në matematikë dhe filozofi. Në vitin 1906 ka ardhur në Paris për të studiuar dhe aty është takuar me grupe të ndryshme spiritualiste. Në vitin 1909 e ka botuar revistën *La Gnose* ku ka publikuar disa ese dhe vështrime kritike për spiritualizmin dhe ezoterizmin. Në vitin 1910 njoftohet me piktorin francez Gustav Aguelin i cili e kishte pranuar Islamin dhe kishte marrë emrin Abdu’l-Hadi. I ndikuar nga tesavvufi, Rene Guenoni në vitin 1912 e pranon Islamin dhe e merr emrin Abdu’l-Vahid Jahja. Fakultetin e kryen në vitin 1916 me temë të diplomës *Leinnizi dhe llogaria infinitezimale*. Po të njëjtin vit ai takohet me Jacques Maritain’in, njërin prej mendimtarëve katolik më me ndikim të shek. XX. Në vitin 1921 e ka shkruar temën e doktoraturës me titull *Hyrje e përgjithshme në studimin e mësimëve induse*. Komisioni e ka refuzuar temën e

Tradicionin e ka përkufizuar si koncept i cili përfshinë parimet me origjinë hyjnore të cilat duke filluar prej metafizikës e deri në poezinë kanë ndikuar në mëkëmbjen e sistemeve të ndryshme shoqërore. Botëkuptimi tradicionalist pandërprerë inicon në pranimin e një parimi të vetëm dhe nxjerrjen e aktiviteteve praktike prej tij. Njeriu vetvetiu nuk ka mundësi që të arrijë deri te ky parim, prandaj edhe ka nevojë për pejgamberë dhe njerëz të shenjtë. Gjithashtu në përkapjen e dimensionit transcendental (muteal) dhe në ngritjen deri në esencën e tij brenda plotësisë metafizike të këtij Parimi, përveç interesimit dhe nevojës nevojitet edhe ndihma qiellore dhe inteligjenca intuitive. Ja si këtë të vërtetë e shpreh njëri prej tradicionalistëve bashkëkohorë, Seyyed Hossein Nasri¹⁰: “...Për ta kuptuar traditën e shenjtë dhe për të biseduar për realitetin në kuptimin e saj metafizik, duhet të jenë (pos interesimit dhe kuptimit të nevojës) edhe ndihma e botës hyjnore dhe prania e

Guenon’it dhe ky ka qenë shkaku që ai ta braktisë karrierën akademike. Më vonë disertacioni i tij është botuar si libër i posaçëm. Në vitin 1924 ka botuar librin *Lindja dhe Perëndimi*. Ky libër është vepra kryesore e tij në filozofinë dhe metafizikën komparative. Në vitin 1927 ka botuar librin *Kriza e Botës Moderne*. Në vitin 1930 ka shkuar në Egjipt për të studiuar disa tekste sufike, dhe kurrë më nuk është larguar prej atje. Në vitin 1934 është martuar me Fatimen, bijën e shejhut sufi Muhammed Ibrahim dhe është vendosur pranë Univerzitetit të Az’harit, ku ka pasur takime e kontakte të pandërprera me dijetarin sufi dhe rektorin e Univerzitetit Shejh Abdu’l-Halim Mahmud’in. Edhe pse herë pas here ai është takuar me ithtarët e njohur të shkollës Tradicionale, Titus Burckhardt, Frithjof Schoun dhe Martin Lings, Guenoni deri në vdekjen e tij në vitin 1951 qëndroi i izoluar prej njerëzve. Veprat e Guenon’it përfshijnë një numër të madh të lëmenjve shkencorë, duke filluar prej matematikës dhe simbolizmit, kritikën e botës moderne e deri në dituritë tradicionaliste. Njëra prej temave kryesore të opusit të tij është kontrasti i ashpër ndërmjet botëvështrimit tradicional të religjioneve të ndryshme botërore dhe modernizmit, që ai e sheh si një anomali të historisë njerëzore. Punimet e tij i janë kushtuar kritikës së modernizmit dhe botës moderne dhe përmbajnë analizat më të thella dhe më permanente të botës moderne dhe botëkuptimit filozofik të saj. Ai në shumë vende të veprave të veta flet për konceptet e gabuara metafizike dhe filozofike që mbretërojnë me botën moderne.

Pjesa e dytë e veprave të Guenonit i është kushtuar mësimave tradicionale dhe në to ai përpiket të ringjallë konceptet dhe dituritë tradicionale të cilat janë të injoruara ose të humbura me paraqitjen e filozofisë moderne. Veprat, *Sundimi i Kuantitetit dhe shenjat e kohës*, dhe *Gjendjet e shumta të Qenies dhe simbolet Fundamentale të dijes së shenjtë* i janë kushtuar mësimave tradicionale dhe kanë lozur rol të rëndësishëm në formimin dhe përhapjen e shkollës Tradicionale të cilën e kanë përfaqësuar më vonë Frithjof Schoun’i, Ananda Coomaraswamy, Titus Burckhardt’i, Marco Pallis, Martin Lings’i, Seyyed Hossein Nasr’i dhe ndjekësit më të vonshëm të tyre. Shiko: Kalin Ibrahim, *Rene Guenon / Abd al Wahid Yahya 1886-1951 o znanosti*, Znakovi Vremena, 18/19, Sarajevë, 2003, f. 28-30.

¹⁰ Prof. Dr. Seyyed Hossein Nasri është lindur në Teheran në vitin 1933. Në qytetin e tij të lindjes e mori arsimimin e tij fillor dhe të mesëm me theks të veçantë mbi arsimin klasik fetar dhe letërsinë persiane. Në vitin 1954, gjegjësisht më 1956, Nasri i kreu studimet dhe mori diploma nga dy fusha shkencore të Universitetit të Harvardit dhe të MIT-it. Në vitin 1958 doktoroi në Universitetin e Harvardit. Ka ligjëruar në shumë universitete të botës, kurse prej vitit 1984 është në Universitetin “Xhorxh Uashington” në Uashington. Ka të botuara një numër të madh të veprave disa prej të cilave janë të përkthyer edhe në gjuhën shqipe.

inteligjencës shquese. Është pra e domosdoshme, para së gjithash t'i hidhet një sy kuptimit të traditës së shenjtë nga e cila Islami është shembull më eminent dhe po ashtu natyrës reale të nevojave shpirtërore të njeriut të sotëm...”.¹¹

Në realitet, tradita në përditshmëri përdoret në kuptim të zakoneve, dokeve dhe sjelljeve të kallëposura në shoqërinë njerëzore. Tradicionalistët e kanë kundërshtuar këtë pohim dhe posaçërisht Rene Guenoni thotë se një përdorim i këtillë idenë e tradicionit e zbrit plotësisht në përmasën njerëzore, i vesh një kuptim që plotësisht e humb hyjnoren në të dhe e hap rrugën për tollovitje të konceptit.¹²

Ne kur bëjmë fjalë për tradicionin, thotë Seyyed Hosein Nasri, nuk kuptojmë shprehinë, zakonet, ose transmissiion automatik të ideve dhe motiveve nga një brez në tjetrin, por më tepër një grup parimesh që kanë rrjedhë nga bota hyjnore dhe të cilat identifikohen në origjinën e tyre me manifestim të posaçëm të hyjnës, së bashku me zbatimin e radhitjes së këtyre parimeve në momente të ndryshme kohe dhe në kushte të ndryshme për humanitetin të posaçëm. Për më tepër, tradita është vazhdimësi e pandryshueshme dhe e gjallë, e cila përmban në vete shkencën e Realitetit të Fundit dhe mjetet për aktualizimin dhe të kuptuarit e kësaj njohurie në çaste të ndryshme të kohës dhe të vendit.¹³ Në këtë kontekst tradicionalizmi, në veçanti ai guenonian, ka përfaqësuar idenë e filozofisë pereniale si meditim permanent në shtigjet e urtisë primordiale. D.m.th. se tradicioni ka natyrë pereniale, ndërsa filozofia moderne nuk mund të përshkruhet në këtë mënyrë. Tradicioni i mbron elementet e shenjta prej të cilave assesi nuk mund të ndahet dhe është antitezë e sekularitetit. Ajo, përkundër filozofisë moderne, pikënisje e ka Zotin e jo njeriun. Ideja e fetarësisë është boshti i cili e ndan perspektivën e tradicionalizmit gjegjësisht filozofisë pereniale prej filozofisë moderne.¹⁴

Gjeneza e doktrineve metafizike tradicionale nuk është e karakterit njerëzor dhe kohor, thotë Guenoni, dhe me këtë aludon në gjendjen e tyre primordiale mbi të cilën nuk mund të zbatohen ligjet e historisë, por që nga karakteri përfaqësojnë realitetin e amshueshëm. Prej këtu del se Tradicioni është analoge me *Logos*'in ose fjalën e pakrijuar e cila emanon prej *Gotheit*'it të Eckhartit ose *Hypertheousis*'it të Dinosit dhe implicohet në fjalën e shpallur.¹⁵

¹¹ Nasr, S. H., *Islami dhe brenga e njeriut modern*, përkth. në shqip. Vejsel Nuhiu, Shkup, 2000, f. 113

¹² Guenoni nuk e mohon edhe atë se në doket dhe zakonet e njerëzve ka mbeturina prej traditës primordiale, por siç thotë ai, shumica e njerëzve nuk janë në vetëdije të kësaj dhe i tollovisin kuptimet e tyre dhe i tëhuajësojnë prej origjinalitetit. Shiko Rene Guenon, *Niceliğin Egemenliği ve Çagın Alametleri*, përkth. në turqisht Mahmut Kanık, Stamboll, 1990, f. 248.

¹³ Nasr, S. H., *po aty*, f. 114.

¹⁴ Guenon, Rene, *po aty*, f. 22.

¹⁵ Kahteran Nevad, *po aty*, f. 115-116. Prof. Kahterani insiston në atë se koncepti i tradicionit në mendimet e tradicionalistëve është identik me *fitre*'n dhe *din-i hanif*'in si terme të shpallura.

Sot në botë nga njëra anë kemi qytetërimet lindore të cilat i kanë ngelur besnike botëkuptimit tradicional dhe në anën tjetër qytetërimin antitradicional të Perëndimit bashkëkohor. Qytetërimi perëndimor ka nevojë për mbrojtje prej vetvetes dhe opesioneve të veta, përndryshe ata do ta bartin deri në shkatërrimin e tërësishëm. Pikërisht për këtë perëndimi ka nevojë për reformë shpirtërore, gjë që do të sendërtojë nëpërmjet kuptimit të vërtetë të lindjes edhe atë si djep i traditës primordiale. Kjo është kahja e domosdoshme, thotë Guenoni, nga e cila duhet të drejtohet perëndimi nëse dëshiron të shpëtojë prej katastrofës që e pret. Për arsye se qytetërimi i cili nuk parasheh principet e larta dhe mundohet t'i shlyejë ata, automatikisht largohet prej kuptimit të qytetërimeve tjera, pasi kuptimi i ndërsjellë mund të bëhet vetëm me influencën e asaj që vjen prej lart.¹⁶

Sophia Perennis ose hikmet-i halide ...

Cilësia themelore e filozofisë pereniale është ngjashmëria primordiale e urtisë në religjionet dhe filozofitë me praktikë jo të ngjashme. Urtia primordiale, *hikmet-i halide* ose *hikmeti* ka qenë koncepti themelor egzoterik dhe arka e vetme ezoterike në traditën Islame që e ka kultivuar hapësirën dhe pakohësinë metafizike të ekzistencës. Shpirti në perspektivën e tij manifestohet si tërësi internacionale, kulturore, përfshirëse dhe kulturore, ose thënë ndryshe si vlerë ontologjike, etike dhe estetike. Për pasojë në sqarimin e shpirtit duhet marrë parasysh të gjitha këto dimensione. Ky realitet bëhet edhe më i rëndësishëm kur depërtojmë më thellë në ekzistencën dhe zhvillimin e njeriut si dhe në gradët e evoluimit të vetëdijes. Në realitet këto përmasa janë aspekte të Kozmosit dhe aspekte të vetë qenies, prandaj edhe nevojitet harmonizimi i tyre mes vete. Pas harmonizimit vihet deri te pëlqimi dhe në fund te bashkimi (shkrija), gjegjësisht të gjendemi në përqafimin e simpatisë kozmike si rezultat i vetëdijes kozmike.¹⁷

Hikmeti ose *sophia* që nga ditët e para të ekzistencës në këtë botë ka qenë metoda më adekuate e arritjes, përjetimit dhe vendosjes së relacioneve me të Vërtetën, kozmiken dhe qenësoren. Shoqëria myslimane pas Pejgamberit a. s. *hikmetin* e ka diskutuar në trajtë të *dijes tradicionale (ulum naklije)*¹⁸, ndërsa pas aktiviteteve përkthyesë në lëmin e filozofisë ka marrë trajtën e “dijes racionale”, “dijes së frymëzuar” etj.

¹⁶ Më gjerë shiko: Kahteran, *po aty*, f. 118; Guenon, *po aty*, f. 39 e në vazhdim.

¹⁷ Asadi, A. Muhammed, *Birliğin Teorisi*, përkth. në turqisht Kerem Genç, Stamboll, 2003, f. 60.

¹⁸ Hikmeti është konsideruar si “**sunnet**”, shiko: Imam Shafii, *er-Risale*, f.32, 76-80, 103; Si “**fikh**”, shiko: *Usulu's-Serahsi*, I-9; si “**tefsir i Kur'anit**”, shiko Ragib el-Isfahani, *Mufredat, hkm.*

Kindiu filozofinë e ka emërtuar si dashuri ndaj urtisë “*hubbu ’l-hikme*”, ndërsa për filozofët ka përdorur termin “të urtët” (*Hukema*).¹⁹ Ndërsa depërtimin në përmasën primordiale të urtisë, që kryesisht është diskutuar në metafizikë, shpeshherë e konsideron si “filozofi e parë” (*felsefetu ’l-ula*) use si “urtia e urtive” (*hikmetu ’l-hikem*).²⁰ Krahas kësaj filozofët muslimanë gjithmonë kanë qenë të vetëdijshëm se filozofia në vete nuk është urti por vetëm se parapëlqim i rrugës e cila çon drejt urtisë si dhe hulumtim sistematik dhe permanent i saj. Njëri prej etikëve më me famë të botës islame, Ibn Miskeveji, shumë bukur e shpreh këtë në përkufizimin e tij të hikmetit/sophias, ai thotë: “Për ata që e kërkojnë, urtia është dhurata më me vlerë e Allahut për robërit e vet, mrekullia më e bukur për miqtë e Tij, kapital i kënaqur me atë që ka dhe që nuk plotësohet me asgjë tjetër, dritë e mendjes, esencë e çdo gjëje, ligj në bazë të të cilit është paraqitur dukshmëria”.²¹ Konstatimet dhe pohimet e njëjta ose të ngjashme në lidhje me *hikmetin* i hasim edhe në filozofinë e Farabiut²², Ihvanu’s-Safa-së²³, Ibn Sina’së, Ibn Rushdit etj.

Sufiu dhe filozofi i famshëm Muhjuddin Ibn Arabiu më tepër është ndalur në esencën dhe semantikën e fjalës *hikmet* dhe atë në veprat e tij *Fususul-Hikem* dhe *Futuhatu’l-Mekkijje* e ka konsideruar si dituri specifike (*ma’lum has*). Ibn Arabiu dhe mistikët e ngjashëm me të kur struken para bukurisë mahnitëse të fjollave të Urtisë Hyjnore, kujdes të posaçëm i kushtojnë zemrës dhe hapësirës kolorite të saj me pohim se vetëm zemra është vendi ku mund të shkrihen dhe të freskojnë fjollat e urtisë primordiale. Zemra për Ibn Arabiun është e edukuar në kolegjin dhe me pedagogjinë e Zotit prandaj edhe mund të pranojë çdo trajtë të ndarjeve ekzistenciale dhe urtësore ku janë të vërshuara kuptimet universale të Fjalës Hyjnore dhe ku nektari ndritës i Shpirtit Hyjnor është i kulluar prej fruteve të pjekura të ullinjve sinaikë dhe palmave të Hixhazit.²⁴

Zemra e kultivuar në literaturën dhe praktikën e Ibn Arabiut, si dhe në të gjitha traditat ezoterike të *philosophia perennisit* dhe *religio perennisit*, në trajtë të perlës në brendi të guacës ose bukës në brendi të arrës përmban tri shkallë pa të cilat nuk do të kishte mundësi të mbijetojë ideja perenniale. Shkalla e parë është përmasa pranuese e Urtisë Hyjnore në trajtë të **ma’rifetit** gjegjësisht hijerognozës dhe të

¹⁹ Kindi, *Resail*, f. 172.

²⁰ *Po aty*, f. 173.

²¹ Ibn Miskeveji, *el-Hikmetu ’l-Halide*, f. 285-286.

²² Farabiu *hikmetin* e konsideron shkencë më të lartë në racionalizimin e gjërave më të vlefshme (*en ja ’kile efdalel-eshjai bi efdali ’l-ilm*). Herë pas here i thotë shkencë për njohjen e shkaqeve më të largëta. Ai veprën më të rëndësishme të tij e ka emërtuar *el-Xhem’ bejne ra ’jel-hakimejn* (Paqtimi i mendimeve të dy të urtëve). Më gjerë shiko: Farabi, *Arau ehli ’l-medineti ’l-fadila*, f. 47-48; *es-Sijasetu ’l-Medenijje*, f. 45; *Fusulu ’l-Medeni*, f. 43-44; *Kitabu ’l-Burhan*, f. 62 etj.

²³ Në shumë faqe të trakteve të tyre *Resail Ihvan-i Safa* haset në emërtimin *hukema* (të urtët).

²⁴ Hafizović, Rešid, *Sophia Perennis-Vječna Mudrost Vječne Religije*, pasthënie e librit *Perenijalna Filozofija*, të Nevad Kahteranit, f. 292.

shndërrisë me të. Në këtë shkallë zemra zhvillon vetëdijen për njohjen e Qenies Absolute nëpërmjet pasqyrimin të Emrave dhe Atributeve të Tij në botërat e mëposhtme se Teokozmosi.

Shkalla e dytë e zemrës është përmasa postgnosike, ku zemra e lustruar në formë të pasqyrës si rezultat i lutjes shpirtërore (*dhikr*) dhe lutjes së intelektit (*fikr*) përjeton zbulimet dhe shijen mahnitëse të bukurisë Hyjnore (**keshf**). Ndërsa, shkalla e tretë është përmasa sendërtuese e realiteteve të krijimit dhe ekzistencës e cila tek Ibn Arabiu dhe në traditën sufike është emërtuar si **tahkik**.²⁵

Edhe pse ideja për njëshmërinë e qenësisë (*vahdet-i vuxhud*, teomonizmi transcendental) ka qenë bosht i filozofisë së shumë sufijve, Ibn Arabiu është mendimtari i cili e ka sistematizuar atë dhe më vonë kjo teori është identifikuar me emrin e tij. Qenësia për Ibn Arabiun është një dhe assesi nuk mund të pranohet qenësi e dytë për shkak se kjo do të rezultonte me politeizëm. Njëkohësisht edhe përkapja e tërësishme e kësaj qenësie është e pamundshme prandaj edhe orientimi drejt saj bëhet nëpërmjet pasqyrimeve të Qenies në dukshmëri. Çdo gjë që duket, thotë Ibn Arabiu, ka marrë hise prej attributeve Hyjnore, secili prej tyre e përfaqëson ekzistencën, ndërsa ekzistenca është Allahu, Ai është Esenca dhe Realiteti. Rruga drejt përkapjes së Realitetit Hyjnor në filozofinë e Ibn Arabiut ka qenë *sophia perenniale* ose *hikmet-i halide* dhe shumica e mendimtarëve të mëvonshëm, madje edhe ata bashkëkohorët si Rene Guenon'i, Schuoni, Nasri etj. idenë perenniale e kanë nxënë prej letërsisë arabiane.

Idenë perenniale ose tradicionale në trajtë mjaft të përsosur e hasim edhe në filozofinë e Mulla Sadra Shiraziut²⁶ e cila nga ana e tij është emërtuar si *el hikmet el mutealijeh* (teozofi transcendente). *El hikmet el mutealijeh* paraqet shkollën tradicionale filozofike të Mulla Sadrës ku mësimet e tij janë njëkohësisht edhe teozofi (*hikme*) por edhe vizion racional i transcendentës. Mulla Sadra në veprat e tij ka qenë tepër i okupuar me përkufizimin e termeve *felsefe* dhe *hikmeh*. Felsefe (filozofia), thotë Mulla Sadra, është përsosja e shpirtit njerëzor deri në mundësitë e fundit nëpërmjet njohjes së realiteteve të vërteta të gjërave ashtu si janë dhe nëpërmjet gjykimit për qenësinë e tyre të bazuar në argumente. Njëri prej

²⁵ *Po aty*, f. 298-99. Gazaliu si shkallë perfeksionale të zemrës e konsideron shijimin (*dhevk*) dhe thotë që vetëm kjo është mënyra e njohjes dhe përjetimit të mundshëm të realitetit Hyjnor.

²⁶ Mulla Sadra Shirazi u lind në Shiraz të Iranit në vitin 979-980/1571-72. Pasi që i ka kryer mësimet e para në Shiraz ka studiuar filozofinë në Isfahan. Më pas është shpërngulur në Kahak afër Kom'it ku edhe është tërhequr në vetmi. Pas ftesës për të ligjëruar në shkollën e ndërtuar pranë xhamisë në Shiraz nga ana e Shahut është kthyer në vendlindje. Shkolla e Shirazit pas ardhjes së Mulla Sadrës është shndërruar në qendër të filozofisë, astronomisë, fizikës, kimisë dhe matematikës. Shtatë herë në këmbë ka shkuar në Haxhah dhe herën e fundit duke u kthyer është sëmurë dhe ka vdekur në Basra në vitin 1050/1640. Ka shumë vepra të shkruara në prozë dhe poezi. Shiko: Seyyed Hossein Nasr, *Sadr al-Din Shirazi i njegova Transcedentna Teozofija*, përkth. në boshnjakisht. Adnan Silajdžić, Sarajevë, 2001.

komentatorëve të Mulla Sadrës për teozofinë transcendentë thotë kështu: “*El hikme el mutealijeh* domosdoshmërisht kërkon njëshmërinë e Qenies (*tevhid-i vuxhud*) për dallim nga filozofia peripatetike e cila kërkon njëshmërinë e mundësisë e jo të Qenies”. *Hikmeti (sophia)* për të është urtia e mbështetur në bazë të pastër metafizike, e arritur nëpërmjet intuitës intelektuale dhe njëkohësisht e prezantuar në trajtën racionale dhe me përdorimin e argumenteve të arsyes.²⁷

Në bazë të asaj që u tha shihet se *sophia perennis* ose *religio perennis*’i është kategori filozofiko-mistike e diskutuar thelbësisht në botën islame. Vazhden dhe përdorimin e këtij termi në periudhën moderne e hasim te Frithjof Schuoni²⁸ i cili nëpërmjet këtij termi e përmbledh tërë traditën primordiale njerëzore dhe të gatuar me ujin islamik e prezanton si model për daljen nga ekokriza shpirtërore. Schuoni tërë jetën e tij e ka kaluar në rrugën e urtisë së përhershme dhe është frymëzuar nën hijen e shenjave shtatzëne të kësaj rruge. Ai me gjithë respektin e madh që ka pasur ndaj besimeve egzoterike të definuara të religjionit ka depërtuar edhe në realitetin e çdo shkronje të Ligjit fetar, e ka zbuluar natyrën e brendshme të saj, natyrën e zemrës dhe shpirtit dhe shpalljen e tyre në hapësira dhe kohëra të ndryshme.

Ideja e filozofisë pereniale, religjionit perenial, *sophia perennisit* ose tradicionalizmit primordial është bosht themelor edhe në mendimet dhe veprën e Seyyed Hossein Nasrit, i cili ende është gjallë. Ai traditën religjioze dhe filozofike primordiale, posaçërisht në veprat e periudhës së parë të tij, e ka prezantuar me një mjeshtëri mjaftë të mirë dhe tërë jeta e tij ka kaluar në përpjekjen intelektuale e shpirtërore për ta prezantuar Islamin tradicional, për të njohur dhe vlerësuar në mënyrë kritike Perëndimin modern nga pikëpamja islame dhe për ta arritur dialogun dhe mirëkuptimin mes religjioneve të ndryshme nëpërmjet idesë perenniale.²⁹

Në lidhje me idenë e cila e ka motivuar veprën e tij, ai vetë thotë kështu: “Nëse do ta kisha rezimuar pozitën filozofike timen do të kisha thënë se jam ndjekës i *philosophie perennisit* gjegjësisht *philosophie universalisit*, si dhe *sophias* së amshueshme, e cila gjithnjë ka ekzistuar dhe do të ekzistojë dhe në perspektivën e së cilës ekziston vetëm një Realitet që ka mundësi të thotë Unë. Kjo *sophia* bazohet

²⁷ *Po aty*, f. 118-119.

²⁸ Frithjof Schuon (Isa Nuruddin) u lind në Basel në vitin 1907. Qysh në moshën gjashtëmbëdhjetëvjeçare është ndarë prej familjes dhe është marrë me pikturë në Paris. Në Paris ka studiuar gjuhën arabe dhe kaligrafinë. Nga dëshira që të njihet me religjionet e ndryshme të botës ka shëtitur nëpër shumë vise të saj. Është takuar dhe miqësuar me mistikë eminentë të hinduizmit, budizmit, krishterimit dhe islamit. Veprat më të rëndësishme të tij janë: *Transcendent Unity of Religions*, *Understanding Islam*, *Dimensions of Islam*, *Light of Ancient World*, etj. Më gjerë shiko: Frithjof Schuon, *Dimenzije Islama*, përkth. në boshnjakisht Dr. Rešid Hafizović, Sarajevë, 1996.

²⁹ Nasr, Sejfid Husein, *Islami dhe brenga e njeriut modern*, f. 7.

në metafizikën universale me aplikimet e saja në lëmenjtë e kozmologjisë, psikologjisë, artit etj. Ky është mësim për natyrën e Realitetit, për Një-në që njëkohësisht është edhe etern dhe absolut, për shumësinë që buron prej Një-shit dhe e cila nëpërmjet të kompleksivitetit të gjerë të hierarkisë dhe labirintit kozmik, që hindusët e emërtojnë si *maya*, në fund i kthehet Një-shit. *Sophia* është e mundshme për Intellektin i cili e iluminon arsyen dhe e shndrit zemrën si qendër të saj. Mirëpo në praktikë kjo *sophia* nuk mund të arrihet përveç se me manifestimet makrokozme të Intellektit, që d.m.th. tradicionit ose religjionit i cili furnizon me mjete që Intellektin e bëjnë operativ brenda në njeriun dhe i mundësojnë të transformohet me ndihmën e dijes derisa të bëhet pasqyrim e *sophias*”³⁰.

Për pasojë Nasri pohon se kjo traditë, e cila mbrohet nga *sophia perennisi* si urti e jo dituri e përfituar me ndihmën e filozofisë racionale, është kultivuar nga gnostikët që kanë poseduar eksperiencën e realitetit hyjnor. Seyyed Hossein Nasri në emërtimin e kësaj tradite do të përdorë edhe termet metafizika tradicionale dhe *scientia sacra* që prezantojnë dijen e shenjtë e cila është pjesë përbërëse e çdo revelate, ndërsa revelata karakterizon epiqendrën e rrethit që e ngërthen dhe përkufizon tradicionin. Në realitet revelata përmban diturinë për Realitetin dhe mënyrat e dallimit të Realitetit dhe iluzioneve.³¹

Intelektualizmi *Ihsanij*³² ...

Nuk ka dyshim se dijetarët e lartpërmendur janë pionierë të traditës universale islame dhe njohës shumë të mirë si të traditës intelektuale evropiane ashtu edhe të asaj islame. Ata literaturën islame e kanë furnizuar me përgjigje islamike për sfidat e humanizmit sekular me vetëdije të plotë për të dyja traditat intelektuale.

Mënyra e këtillë e njohjes ka qenë prezente në kulturën dhe qytetërimin islam edhe pse në trajta të ndryshme. Nga perspektiva e *ihsanit*, filozofia nuk është vetëm një dedukcion dhe spekulim racional, por dituri për realitetin e vërtetë. Mirëpo për të njohur realisht të vërtetën pa pengesë të pasioneve dhe animit të konstruksioneve mendore duhet të përsosim organin e të menduarit gjegjësisht intelektin, i cili vendbanim e ka zemrën e njeriut. Për pasojë ky ka qenë shkaku që me ndikimin e Ebu Hamid Gazaliut, Ibn Arabiut dhe shumë të tjerëve tradita e intelektualizmit

³⁰ Kahteran, Nevad, *po aty*, f. 188.

³¹ *Po aty*, f. 201.

³² *Ihsan* është fjalë arabe që do të thotë *e mirë, e bukur, e këndshme*. Në terminologjinë e traditës profetike *ihsani* përfaqëson adhurimin e Zotit sikur e sheh atë dhe bindjen për kontrollin e Fuqisë Krijuese mbi të krijuarën. Termi *ihsan* këtë përmasë e ka përfituar në hadithin e njohur të Pejgamberit a. s. të emërtuar si “Hadithi i Xhibrilit”. Në lidhje me intelektualizmin ihsanij më gjerë shiko: Kahteran Nevad, *Tradicionalni Islam i Ideja Ihsani Intelektualnosti*, Znakovi Vremena 18/19, Sarajevë, 2003, f. 38-48.

ihsani, e cila është zhvilluar si elaborat i vetëdijshëm i traditës së hershme sufike, të jetë komponenta qendrore e diskursit intelektual dhe politik të islamit.

Thënë thjeshtë, thonë perenijalistët si Guenoni dhe të tjerët, epoka jonë është epokë e nominalizmit, ekzistencializmit dhe sajimeve të ndryshme në të cilat relativizmi dhe subjektivizmi ndikojnë dëmshëm në individin dhe shoqërinë. Kundërhelmi i vetëm i relativitetit dhe subjektivitetit është Absoluti dhe objektiviteti si dy përmbajtje thelbësore të intelektualizmit ihsani, gjegjësisht filozofisë pereniale.

Mënyra e të menduarit dhe përkapjes pereniale, tradicionale, ka kontribuar dukshëm në prezantimin e perspektivave të reja për daljen nga kriza shoqërore dhe shpirtërore e shoqërive moderne. Si antitezë e mendimeve më liberale të prezantuara nga dijetarët bashkëkohorë muslimanë me famë, si Muhammed Arkoun, Farid Esak etj., ideja e intelektualizmit ihsani ka hapur dyer më objektive dhe më të përshtatshme për shpirtin e mërzitur dhe materialisht të bezdisur të njeriut modern. Duke filluar prej gjysmës së parë të shek. XX ideja pereniale e prezantuar nga ana e Rene Guenonit ka hasur në mikpritje në shumë anë të botës dhe sot e kësaj dite vazhdon të mirëpritet nga shumë qarqe intelektuale botërore.³³

REZYME

Teksti diskuton idenë e filozofisë pereniale dhe pasqyrimeve terminologjike, kohore dhe hapësinore të tij në botë. Duke filluar prej ditëve të para të jetës në këtë botë njeriu është përpjekur të gjejë rrugën më të mirë të përkapjes, përjetimit dhe emocionimit me Fuqinë Krijuese. Tradita e përgjithshme mendore dhe reveluese e historisë njerëzore është dëshmitare e shumë rrymave që janë përpjekur t'i shërbejnë kësaj përvoje. Filozofia pereniale edhe pse si term paraqitet vonë në shekujt XVI dhe XVII, si ide ka ekzistuar pothuajse në të gjitha traditat spirituale religjioze dhe filozofike. Pothuajse të gjithë filozofët muslimanë e kanë diskutuar, disa prej tyre e kanë pasur bosht të filozofisë së tyre urtinë primordiale (hikmet-i halide), e që është komponentë kryesore e perennisit. Në vitet e para të shek. XX ideja pereniale dhe kritika e racionalizmit të pastër ka qenë mendim qendror në veprat dhe idetë e Rene Guenonit prej të cilit më vonë do të ndikohen Frithjof Schuoni, Titus Bruckhardti, Seyyed Hossein Nasri etj. Sot në të katër anët e botës diskutohen dhe përkthehen veprat e perenialistëve dhe ka një aktivitet të bujshëm të intelektualizmit ihsani. Ky tekst është një pikë uji në oqeanin perenial të gjithëmbarshtëm por që ka përmasën e gjuhës shqipe në të cilën kjo ide pothuajse është e panjohur.

³³ Në lidhje me ndikimet e Rene Guenonit në vise të ndryshme të botës shiko: Seyyed Hossein Nasr, *Utjecaj Renea Guenona Na Islamski Svijet*, Znakovi Vremena, 18/19, f. 10-27.